

# Dödben och förgöring i Vasatidens Stockholm

Paul Borenberg

Den 23 juni 1602 stod rackaren Mikael Grönewald på Stockholms rådstuga. Han var anklagad för att ha varit på galgbacken och "skurit upp en tjuv, tagit ur honom ister och en eller två kotor ur ryggen" och lagt i en säck. Han menade att det var bödeln som skickat honom dit och att han inte visste vad kroppsdelarna skulle användas till. Där stod också Anna Larsdotter från Aspön i Stockholms ytterskärgård. Även hon hade " varit i galgen" under högmässan. Hon hade tagit kragen och hängsnaran av en hängd tjuv. På rättens fråga svarade hon att "hon för den skull tog repet på det att hon dess snarare skulle få sälja gräs när hon bar det ut".<sup>1</sup> Rätten dömde Mikael till att bli stadens nya bödel, och Anna förvisades från staden.

Folklivsforskaren Louise Hagberg ägnar ett kapitel av sitt väldiga verk om svenska folkseder i samband med död och begravningar åt trollandet med så kallade dödben och andra saker tagna från kyrkogårdar eller galgbacken.<sup>2</sup> Hon menar att det var mycket spring på forna tiders kyrkogårdar. Ben kunde grävas upp och om man lovade att återlämna benen efter en viss tid, kunde de skydda mot skada – den döde ville ju ha tillbaka benet när lånetiden var slut. Avhuggna fingrar kunde skydda genom att skrämma bort onda makter, ben i fickan gav tur i spel och kyrkogårdsmull kunde ge lycka i årsväxten om den plöjdes ned i jorden, men också orsaka olycka om den var argsint kastad över grannens taknock.

Användningen av likdelar för mer eller mindre övernaturliga ändamål förekommer också på flera andra håll i Europa. I 1700-talets England ska människor ha köat för att få bota värk och sjukdom genom att stryka sig med nyss hängda brottslingars händer. Även den avrättades blod kunde ha välgörande egenskaper. Så sent som 1846 i Örebro har *Aftonbladet* rapporterat om hur åskådare drack den avrättades blod.<sup>3</sup> Historikern Owen Davies visar att det fanns en lång tradition av att använda avrättade kroppar för

1 Stockholms stads tänkeböcker från år 1592 D.4, 1601–1602, s. 242–243.

2 Louise Hagberg, *När döden gästar. Svenska folkseder och svensk folktro i samband med död och begravning*, ny utgåva, Stockholm 2015, kapitel 31. Hagbergs forskning drar exempel utan åtskillnad hela vägen från 1600-talet till 1900-talets början, det talas om döingeben, dömull, etc. För att hålla någon form av konsekvens har jag här använt ordet dödben.

3 Owen Davies & Francesca Matteoni, *Executing Magic in the Modern Era. Criminal Bodies and the Gallows in Popular Medicine*, London 2017, s. 38–42.

medicinska ändamål på läkares inrådan, och att detta bruk under 1800-talet fortfarande levde starkt i folkmedicinen i England och Sverige. Historikern Francesca Matteoni förklarar kraften i den avrättades kropp som en överförande kraft – livsenergin verkade fortfarande i den avrättade och kunde därför överföras på sår eller sjukdomar och på så vis ge bot.<sup>4</sup> Bödelns närhet till de avrättades kroppar – distributionen av blodet, fettet och de avhuggna knotorna – gjorde också att han förknippades med läkekunnande.<sup>5</sup>

Även historikern Annika Sandén tar upp fall av användande av avrättades kroppar i sin studie om bödlar. I ett fall 1709 på Åland skar bödeln ut hjärtat ur en avrättad och bränd barnamörderska som han delade, åt och erbjöd åskådarna att smaka, till omgivningens och myndighetens förfäran. Han ska ha menat att det brända hjärtat verkade som medicin för hans egna hjärtproblem.<sup>6</sup> Hjärtat var alltså en sorts hälsokur. Men kroppsdelar och souvenirer kunde även användas för andra syften. Spikar blev krokar för fiskelyckan, repstumpar från snaran gav bättre försäljning och en avhuggen hand i en öltunna gjorde ölet kraftigare och starkare.<sup>7</sup> I centrum för dessa föreställningar stod bödeln själv, ärelös men läkekunnig, i en laddad utanförskapsposition i samhället. Sandén kopplar dessa föreställningar och sedvanor till en sorts folklig vidskeplighet och övertro som under 1500-talet börjat förföljas i och med den långa svenska reformationen.<sup>8</sup>

Dödbenens syfte beskrivs ofta som välgörande, en harmlös vidskeplighet, mer än mörk kroppsmagi.<sup>9</sup> När jag själv stötte på dödbensbruket i källorna var det också så jag tolkade det.<sup>10</sup> Men det är just den tolkningen som jag här vill bestrida. I de fall som kommer att presenteras nedan så väckte användandet av dödben från galgbacken i bästa fall löje, men oftast förfäran och avsky. Man anmälde, man larmade och man vanärade. Var det en allmän sedvänja, borde inte omgivningens reaktion varit svalare? Om det

4 Francesca Matteoni, "The Criminal Corpse in Pieces", *Mortality* 2016:21:3, s. 199.

5 Davis & Matteoni 2017, s. 30.

6 Annika Sandén, *Bödlar. Liv, död och skam i svenskt 1600-tal*, Stockholm 2016, s. 211–212.

7 Sandén 2016, s. 215–218. Se även Hugo Matthiessen, *Bøddel og galgefugl: et kulturhistorisk forsøg*, Köpenhamn 1962; Hermann Leberecht Strack, *The Jew and Human Sacrifice. Human Blood and Jewish Ritual. An Historical and Sociological Inquiry*, New York 1909, s. 73. Bruket av så kallade döingeben för tur och välgång under tidigmodern tid diskuteras också kort av etnologen Ebbe Schön i *De döda återvänder. Folketro om tillvarons gränsland*, Stockholm 2000, s. 200–208.

8 Sandén 2016, s. 218–219.

9 Davis & Matteoni 2017, s. 39.

10 Paul Borenberg, *Tjänstefolk. Vardagsliv i underordning. Stockholm 1600–1635*, Göteborg 2020a, s. 155–156; Paul Borenberg, "Måns Köttmånglare och tjuvhanden i öltunnan. En reflektion om ära och 1600-talets husfadersvälde", i *Järn i elden. Kön, makt och relationer 1600–2020. En vänbok till Maria Sjöberg*, Martin Dackling & Sari Nauman (red.), Göteborg 2020b.

var vardaglig vidskeplighet, borde inte rättens intresse varit förstrött? Men att ertappas med att bruka dödben i öltunnorna var inte bara en skam för brukaren, det möttes också med bestörtningen av omgivningen.

Folklivsforskaren Carl-Herman Tillhagen ägnar dödbenen uppmärksamhet i sin kartläggning av folklig läkekonst under förmodern tid.<sup>11</sup> Han redogör inte bara för dödbenens goda kraft, utan även för att de kunde användas för att skada: ett söndersmulade ben insytt i någons rock kunde till exempel verka förgiftande och försvagande.<sup>12</sup> Också historikern Bengt Ankarloo nämner i korthet bruket av tjuvben och liknande i sin stora översikt över trolldom i Sverige och påpekar att benen ofta ansågs som vidskepligheter, snarare än trolldom, men att de kunde anses utgöra en form av förgöring, alltså skadlig magi. Skadan, resonerar Ankarloo, behöver inte i sig ha varit magisk utan kan ha grundat sig i något så enkelt som en ren förgiftning från kroppsdelarna i öltunnorna.<sup>13</sup>

Utöver förgöringen förekom även mer vardagliga typer av trolldom, som *signeri* och *lövjeri*. Signeri var muntliga besvärjelser och ramsor, lövjeriet trollkonster som utfördes med materiella ting. Dessa typer av trolldom verkar mer eller mindre obrutet ha förekommit under tidigmodern tid i ett gränsland mellan vidskepelse och magi, och var åtminstone tidvis samhällsligt tolererade. I vissa fall kunde dessa trollkonster benämnas av rätten som vidskepligheter, fast de tidigmoderna rätterna var inte särskilt konsekventa i rubriceringen.<sup>14</sup> Det kunde röra sig om besvärjelser för fiskelycka, skydd mot sjukdom eller andra former av vardagligheter, en praktik bemött med skepsis från ett utbildat prästerskap och en framväxande medicinarkår under 1700-talet. Historikern Linda Oja menar att överheten försökte stävja åkallandet av övernaturliga krafter i en disciplinering av den folkliga kulturen, den utgjorde ju ett hot mot den religiösa auktoriteten. Hon visar hur staten och kyrkans syn på trolldomen var att den drog sin kraft från djävulen. Samtidigt fanns en folklig föreställning som gjorde skillnad på skadlig och hjälpande magi. Den skadliga magin var givetvis ett problem, men magi vars syfte var att hela, bota och hjälpa ansågs inte farlig eller djävulsk.<sup>15</sup>

Syftet med den här artikeln är att kartlägga bruket av dödben i Vasatidens Stockholm: hur användes dödbenen? vem använde dem? varifrån fick de sin kraft? Trollandet med de döda har hittills spelat en undanskymd roll

11 Carl-Herman Tillhagen, *Folklig läkekonst*, Stockholm 1958, s. 45–46, 65–79, 129.

12 Tillhagen 1958, s. 65.

13 Bengt Ankarloo, *Trolldomsprocesserna i Sverige*, Lund 1972, s. 35.

14 För en typologi av trolldom, se Ankarloo 1972, s. 46–52.

15 Linda Oja, *Varken gud eller natur. Synen på magi i 1600- och 1700-talets Sverige*, Stockholm 1999, s. 284–287.

inom den svenska tidigmoderna trolldomsforskningen.<sup>16</sup> De har snarast diskuterats av folkminnesupptecknare som folkmedicin. Artikelns första del ger en överblick över bruket av dödben i Vasatidens Stockholm och diskuterar i vilken utsträckning det var brottsligt och vari brottet låg. Den andra delen diskuterar vad dödbenen användes till och varifrån de fick sin magiska kraft. Det tredje avsnittet av artikeln undersöker vilka som brukade dessa kroppsdelar och trolldomens kopplingar till föreställningar om ära, ärelöshet och tabu.

## Brottet och lagrummet

Undersökningens material har hämtats ur Stockholms stads tänkeböcker.<sup>17</sup> Mellan åren 1583 och 1635 förekommer bruk av kroppsdelar och andra artefakter från galgbacken nio gånger.<sup>18</sup> Det är ingen stor mängd fall, men i genomsnitt ett omnämnande vart femte år. Fallsamlingen inkluderar både anklagelser och rykten, som den beryktade ville svära sig fri från. Ställt i relation till den totala mängden trolldomssaker inför rätta utgör de nio fallen där dödben eller liknande nämns en ganska betydande del av antalet fall. Det finns även antydningar i materialet om att bruket av dödben inte begränsades till de fall som kom upp på rådstugan. Bland annat ryktades det 1583 att en kvinna som levde med bödeln hjälpte människor i staden genom att gräva ned ben av avrättade under deras öltunnor.<sup>19</sup>

Misstankarna om bruk av dödben riktades mot både gifta och ogifta, unga och gamla. Av de anklagade eller beryktade var tre hustrur och två

16 Den nämns som kortast hos Ankarloo 1972, s. 35 men är frånvarande hos Per Sörlin, *'Wicked Arts'. Witchcraft and Magic Trials in Southern Sweden, 1635–1754*, Leiden, Boston & Köln 1998 och faktiskt också hos Jacqueline Van Gent, *Magic, Body and the Self in Eighteenth-Century Sweden*, Leiden & Boston 2009.

17 Materialet är i detta fall huvudsakligen valt utifrån ett arbetsekoniskt behov. Bruket av kroppsdelar för magi och vidskepelser verkar förekomma över hela Sverige, men Stockholms tänkeböcker utgör ett tillräckligt samlat material i en obruten serie för att vara praktiskt genomsökbart.

18 Jag har sökt i tänkeböckerna från år 1544 och framåt, men endast hittat fall från 1583 och framåt. Fallsamlingen i sin helhet består av: Stockholms stadsböcker från äldre tid, Ser. 2. N.F.:6, 1578–1583, s. 388, 392, 394–395, 401, Stockholms stadsböcker från äldre tid, Ser. 2. N.F.:7, 1584–1588, s. 360, 373, Stockholms stadsböcker från äldre tid, Ser. 2. N.F.:8, 1589–1591, s. 164, 178, Stockholms stads tänkeböcker från år 1592 D.2, 1596–1599 s. 165–167, 170–171, 175, 197–198, Stockholms stads tänkeböcker från år 1592 D.4, 1601–1602, s. 242–243, Stockholms stads tänkeböcker från år 1592 D.11, 1691, s. 130, Stockholms stads tänkeböcker från år 1592 D.20, 1631–1632 s. 253–255, Stockholms stads tänkeböcker från år 1592 D.21, 1633, s. 222, 228, 233, Stockholms stads tänkeböcker från år 1592 D.22, 1634, s. 14–15, 25–27, 76, 87–88, 93–94, 96, 98–100, 114, 120–121, 123, 125, 127, 285.

19 Stockholms stadsböcker från äldre tid, Ser. 2. N.F.:6, 1578–1583, s. 388, 392, 394–395, 401.

husbönder (en köttmånglare och en krukmakare). De resterande fyra personerna kan betecknas löst folk, bestående av en rackardräng, en dräng, en kvinna som benämndes som kona och en trolldomskunnig gumma. Att urvalet av misstänkta och anklagade kan sägas ha en viss slagsida mot samhällets lägre skikt, eller mot människor med sämre rykte och svagare nätverk, kanske kan tillskrivas själva källmaterialets karaktär. Rent rättsligt bör det ha varit svårare att tilltala eller tvinga den med en säker och väletablerad samhällsställning upp på rådstugan.

Men vad var det egentligen för brott detta rörde sig om, mot vilken lag? I de flesta av fallen hänvisas inte till något lagrum. Ett ärende rinner ut i sanden, andra släpps utan påföljd, och en ung dräng som stulit ben ur galgen under högmässan frias eftersom "han sådant haver gjort av ovettet".<sup>20</sup> I dessa fall går det inte att se vari förbrytelsen bestod. I andra fall, som redovisades i artikelns början, var straffen hårdare. Bödelsdrängen Mikael som stulit knot och tappat ister från galgbacken på uppdrag av bödeln erbjöds tjänst som stadens nye mästerman. Konan Anna, som tagit av hängsnarorna för att snöra om sina säckar med hö, dömdes till förvisning från staden.<sup>21</sup> Båda dessa domar faller utan någon hänvisning till ett lagrum. Faktum är att det enda gång där ett konkret lagrum refereras är fallet med David Ungermann, krukmakare och bråkstake inom krukmakareämbetet.

Den 16 juli 1632 stod han på Stockholms rådstuga och klagade över att inte ha blivit invald i krukmakareämbetet. De andra krukmakarna, Göran Krukmakare, Jacob Muller och Anders Plate, hade sagt att de inte ville ha med honom eftersom David skulle ha (1) deserterat från armén, (2) vara en mördare, (3) vara en svintjuv och (4) "att han brukar vidskepelse med tvenne tjuvtummar, som han skulle bära hos sig" samt (5) att hans gesäll Petter ska ha stulit ett par lakan. Dessa anklagelser ville David Ungermann bemöta, och straffa dem som baktalat honom.

På det stora hela lyckas också David med att få upprättelse för anklagelserna från krukmakareämbetets medlemmar. Det fanns inte tillräckliga bevis för att döma honom – förutom på en punkt, den om dödbenen, eller tjuvtummarna. Att David skulle innehaft och brukat dödben fanns det flera vittnen på.

Krukmakarna Anders Plate och Jacob Muller menade att David hade två stycken tjuvtummar som låg hemma hos sig, insvepta i silkestyg på sängen – "en torr och den andra frisk".<sup>22</sup> David nekade och svarade att han inte visste något om sådant, och att han heller inte visste vad man skulle

20 Stockholms stads tänkeböcker från år 1592 D.11, 1619, s. 130.

21 Stockholms stads tänkeböcker från år 1592 D.4, 1601–1602, s. 242–243.

22 Stockholms stads tänkeböcker från år 1592 D.20, 1631–1632 s. 253.

använda sådana tjuvtummar till. Men Plate och Muller berättade att David hade sagt: "Fastän en konung satt i rätten och han hade dessa tjuvtummar hos sig och var beskylld för någon missgärning, då skulle ingen rätt bita på honom."<sup>23</sup>

I rättens dom konstateras att man länge känt till denna "oreda" i krukmakareämbetet. För allt som de andra krukmakarna beskyllde David för dömdes de därför att betala böter. Med tjuvtummarna var det dock knepigare, för på detta fanns det två vittnen. Om den anklagelsen ålades David Ungermann att svära sig fri, med sexmannaed. Detta lyckades han inte med. När han åter stod på rådstugan, den 8 mars 1634, hade han inte med sig sina edgärdsmän. Dock uppkom nu nya vittnesmål om dödbenen i Davids hushåll. Misstankarna mot honom var tydligt allvarliga. Vad precis han använde dödbenen till visste man inte, men att han brukade dem ledde till att han var utfryst från sina ämbetsbröder. Protokollet noterar kring tjuvtummen att "vad han där med brukat haver, vet han bäst själv, ty ingen i ämbetet vill umgås med honom för än sig lagligen därifrån leder".<sup>24</sup>

Nu svarade David att det stämde att han hade en tjuvtumme hemma, men han menade att det inte var så att han hade införskaffat den med uppsåt till trolldom eller annat oärligt. Hur den kommit i hans ägo kunde Karin, Jakob Krukmakares hustru, Jöns Fyrverkare och soldaten Hans Gerdt vittna om.<sup>25</sup> Karin berättade att deras pojke hade kommit till henne med en tumme som han uppgav att han hittat på torget. Han visade den för sin husbonde, och husbonden gav honom bannor för att han tagit upp tummen och sade åt pojken att lägga tillbaka den där han hittat den. Jöns Fyrverkare berättade sedan att han hade sett tummen ligga på muren i Hans Gerdts härbärge, och att en krukmakares mästervän dessutom hade en tumme, men han visste inte varifrån tummarna kom. Vad han dock visste var att David Ungermann ofta var och åt och drack hemma hos soldaten Hans Gerdt.<sup>26</sup>

Vid dessa vittnesmål upprepade rätten sin dom från juli 1632. Och eftersom David Ungermann inte kunnat svära sig fri så dömdes han för förgöring till 60 mark böter. Detta är det enda fallet i samlingen där brottsrubriceringen fastställs. Förgöring innebar att man menade att det rörde sig om trollkonst, avsedd att skada, *maleficium* på demonologernas latin. Tillhagen nämner i sitt verk om folklig läkekonst just att dödbenen kunde användas för att skada, för förgörelse.<sup>27</sup> Domen kan förklara omgivningens förfäran och avsmak inför tjuvtummen. Dödbenen antogs ha en kraft som var riktad att

23 Stockholms stads tänkeböcker från år 1592 D.20, 1631–1632 s. 254.

24 Stockholms stads tänkeböcker från år 1592 D.22, 1634, s. 14.

25 Stockholms stads tänkeböcker från år 1592 D.22, 1634, s. 14.

26 Stockholms stads tänkeböcker från år 1592 D.22, 1634, s. 15.

27 Tillhagen 1958, s. 65.

skada andra eller att på något vis ta något ifrån dem. Så det är inte konstigt att omgivningen slog larm och tog avstånd.

### Tjuvtummar i öltunnor och trolldomens mekanismer

Under 1500- och 1600-talen hände det att folk anklagades för att lägga tjuvtummar och dödben i eller under öltunnor. I forskningen beskrivs detta som ett sätt att göra ölet starkare och bättre.<sup>28</sup> Men går man till källmaterialet beskrivs inte vilken verkan som dödbenen tänktes ha på något direkt sätt. Sandén hänvisar i synnerhet till ett fall från Stockholm 1583, där syftet med tjuvtummarna i öltunnorna sägs vara att ölet ska "gå till". Det är möjligt att det är just att ölet ska jäsa, eller bli starkare, som är avsikten. Men att isolera en fras i ett långt och ganska rörigt fall är att beröva det sin komplexitet. Det behöver undersökas i sitt sammanhang.

Upprinnelsen var sommaren 1583 då en Erland Eriksson anklagade tunnbindarehustrun Agnes för både stöld och trolleri. Erland menade att Agnes hade gett hans flicka något slags ben och aska som flickan sedan skulle lägga under det ölfat som Erland och hans hustru drack ur.<sup>29</sup> Agnes menade dock att Erland hade hotat sin flicka med stryk om hon inte gick med på att anklaga Agnes för trolldom.

När Agnes slog ifrån sig anklagelserna fyllde kämnären Bernt Jönsson i att Agnes faktiskt ska ha bekänt på vårdskrivarstugan att en Tjuv-Kajsa, som benämndes som mästermannens kona, skulle ha burit askan i en påse och gett till Agnes utanför stadsmuren.<sup>30</sup> Agnes anklagare uppmanade henne också till att bekänna med argumentet att Sten Banérs fru hade tre personer på sin gård, som "så illa hade gjort som hon" och de var alla benådade.<sup>31</sup>

Men Agnes fortsatte att neka. Kämnären redogjorde för hur Agnes tidigare sagt att hon bett bödeln om hjälp och sagt att "om mig går hårt uppå, att jag skall mista livet, då begärer jag, att du vill begära mig till din hustru, då bliver jag benådad" och senare ha bett honom att hämta ben åt henne från galgbacken. Rätten bestämde då att flickan, som var det ursprungliga vittnen mot Agnes, skulle agas för att se om hon stod fast vid

28 Sandén 2016, s. 215–218, möjligtvis även Hagberg 2015, s. 646.

29 Stockholms stadsböcker från äldre tid, Ser. 2. N.F.:6, 1578–1583, s. 388. Hon anklagas åter i augusti, s. 392. Det ska noteras att jag genomgående skriver aska, jag uppfattar det som den rimligaste tolkningen. Istället kan det ha rört sig om en ask, men som är nedtecknat som ett talspråkigt "aska" som innehöll benen i fråga.

30 Jag tolkar i detta fall att Tjuv-Kajsa är piga åt mästermannen, i ljuset av Agnes kommentar om äktenskap nedan.

31 Stockholms stadsböcker från äldre tid, Ser. 2. N.F.:6, 1578–1583, s. 392.

sitt vittnesmål, och att Tjuv-Kajsa och ytterligare en kvinna, Dordij, skulle letas fram och sättas i häkte i väntan på förhör.

Följande rättegångsdag berättade Dordij att Tjuv-Kajsa hade tagit fingrar och lagt under öltunnan ”uppå det att ölet skall gå till”.<sup>32</sup> Under tiden ska Agnes ha suttit på sängen och viskat med mästermannen. Sedan låste mästermannen fast Agnes och ska ha sagt att hon begärde trolldom av honom. Inför dessa vittnesmål erkände Agnes att Tjuv-Kajsa hade varit hos henne och lagt ett finger under hennes öltunna, och att ”sådana skulle hon [Tjuv-Kajsa] väl hava gjort flerstädes”.<sup>33</sup> Mot Tjuv-Kajsas nekanden berättade Agnes att hon hade köpt benen av mästermannen för en halv daler. På rådstugan noteras hur Agnes sett Kajsa i ögonen och vittnat om att hon sett Kajsa ta ett ben ur sin säck. Då Agnes hade frågat om hon skulle lägga det i tunnan hade Kajsa svarat att det skulle läggas under tunnan, och Agnes grävde då en grop och Kajsa lade ned benet, som ännu skulle ha legat kvar där på rättegångsdagen.<sup>34</sup> Det är sista gången som fallet nämns i protokollen.<sup>35</sup>

Det är antagligen från detta fall som Sandén dragit slutsatsen att tjuvhändernas verkan var att göra ölet starkare och bättre.<sup>36</sup> Det finns dessutom fler fall där just tjuvhänder och andra ting från galgbacken förekommer i samband med ölbryggning. Sandén nämner en händelse där en man i Vadstena 1587 upptäckte att det i den öltunna han köpt fanns fem flisor av galgen och en bit av en hängd mans skjorta nedlagd, och Hagberg vet att berätta att tjuvfingrar hängde i tunnan för att bättra försäljningen.<sup>37</sup>

Fallet är mångtydigt vad gäller tjuvbenets syfte. Inledningsvis verkar det som att det inte har varit att förbättra, utan att förgifta eller förbanna ölet. Agnes ska ha övertalat flickan, som tjänade i Erlands hushåll, att gräva ned ben och aska under deras ölfat. Senare bekänner Agnes något annorlunda, att det var Tjuv-Kajsa som levde tillsammans med bödeln som skulle ha levererat ett tjuvfinger till Agnes att gräva ned under sin egen öltunna, och att hon brukat göra det hemma hos andra också. Dessutom nämner Erlands hustru att flera personer har gjort detsamma, och att rätten haft overseende med dessa. Detta får det snarare att verka som att tjuvfingrarnas syfte är att stärka ölet, att göra det bättre. Är det vad som menas när Agnes sade att

32 Stockholms stadsböcker från äldre tid, Ser. 2. N.F.:6, 1578–1583, s. 394.

33 Stockholms stadsböcker från äldre tid, Ser. 2. N.F.:6, 1578–1583, s. 401.

34 Stockholms stadsböcker från äldre tid, Ser. 2. N.F.:6, 1578–1583, s. 394.

35 Dragarhustrun Agnes finns visserligen nedtecknad som rubrik, men utan någon brödtext i fallet några dagar senare, Stockholms stadsböcker från äldre tid, Ser. 2. N.F.:6, 1578–1583, s. 401.

36 Sandén 2016, s. 215–218.

37 Sandén 2016, s. 216; Hagberg 2015, s. 646.

det gjordes för att "ölet ska gå till"?<sup>38</sup> Men om så var fallet, varför den stora uppståndelsen? Varför framstår Agnes, som lagt fingret under sin öltunna, som problemet och inte Tjuv-Kajsa och mästermannen, som ju faktiskt var de som skändade liken vid galgbacken?

Kanske var det så att det inte var öl för husbehov, utan öl till försäljning. Om så är fallet är omgivningens bestörta reaktioner inte så underliga. Det förtrollade ölet skulle då inte bära på en välsignelse mot bryggaren eller ägaren utan en förtrollning mot den som vågade sig på att dricka av ölet. En antydan om att så kan ha varit fallet framkommer när Måns Köttmånglare våren 1634 försökte svära sig själv fri från rykten om att han skulle ha lagt en tjuvhand i sin öltunna.<sup>39</sup>

Måns Köttmånglare hade redan varit i kämnärsrätten för att få stopp på ryktena om att han hade en tjuvhand i sin öltunna. Det verkar inte ha fungerat, för han vände sig till rådstugurätten och besvärade sig tre gånger innan han den 28 april 1634 fick rätten att höra vittnen om ryktet som spreds.<sup>40</sup> Måns begärde då att en Anna skulle straffas för att hon spritt ett rykte om att Måns dräng Peder skulle ha tagit en tjuvhand från galgbacken. En hustru som skulle gå över för att köpa mjölk hos Måns vittnade att Anna skulle ha stått berusad utanför och sagt till henne att "du rofferska köper du öl här hos Måns, han har en tjuvhand".<sup>41</sup> Pigan Valborg som arbetade på den krog som verkar ha drivits i Måns hushåll, ska dessutom enligt vittnen ha sagt att hon inte ville ge gästerna att dricka ur öltunnan, eftersom det hängde en tjuvhand där, medan en annan piga i hushållet, som nu var avliden, ska ha berättat om tjuvhanden för sin fästman.<sup>42</sup>

Men alla i Måns hushåll tillbakavisade anklagelserna, mest av alla drängen Peder som ju skulle ha hämtat handen från galgbacken. Peder berättade att han inte fick gå "onarrad" på gatan för allt "slemt tal" om hans husbonde och tjuvhanden. På frågan om han hämtat handen ur galgen svarade han: "Gud bevara mig för en sådan gärning!"<sup>43</sup>

Det avkunnades ingen dom i Måns fall – vilket kanske ska tolkas som att han inte lyckas freda sig från anklagelserna, antagligen då för att Måns ställning i grannskapet inte var särskilt god; grannarna klagade på att han och hans hustru drack och agade drängen, som försökte fly hushållet.<sup>44</sup> Det

38 Stockholms stadsböcker från äldre tid, Ser. 2. N.F.:6, 1578–1583, s. 394.

39 Måns Köttmånglare börjar vid detta lag bli ganska omskriven, hans fall behandlas från olika perspektiv hos: Sandén 2016, s. 216–217; Borenberg 2020a och 2020b.

40 Stockholms stads tänkeböcker från år 1592 D.22, 1634, s. 25–27.

41 Stockholms stads tänkeböcker från år 1592 D.22, 1634, s. 120.

42 Stockholms stads tänkeböcker från år 1592 D.22, 1634, s. 120, 123.

43 Stockholms stads tänkeböcker från år 1592 D.22, 1634, s. 123.

44 För en mer heltäckande redogörelse om Måns Köttmånglare, se Borenberg 2020b.

är i detta sammanhang av misstankar om förkastligt och gränslöst beteende som man ska förstå tjuvhandsryktena också, ungefär som att man av Måns Köttmåglare kan förvänta sig vilka tjuvknepp som helst. Och att det var något förkastligt kan det inte råda tvivel om. Drängen Peder uttryckte sin förskräckelse över anklagelsen och berättade att andra drängar hånade honom, medan Måns envetet uppsökte rätten för att få ett slut på ryktesspridningen.

Så vad var tjuvhanden till för? Det är svårt att se hur handen i tunnans skulle kunna ha tolkats som ett knepp för att göra ölet bättre. Anna varnar andra för att köpa Måns öl på grund av handen och pigan som serverat ölet sägs ha avrätt sina bekanta från att dricka av just det ölet. Om den skulle ha någon verkan verkar den inte varit välgörande för den som drack.

För att på något vis förstå dödbenen i öltunnans kraft och skadlighet måste man förstå varifrån den fick sin trolldomskraft ifrån från första början. Ett sätt är att se den tidigmoderna världen som förtrollad. Detta synsätt utgår från sociologen Max Webers begrepp, avförtrollning, som beskriver hur människans förståelse av världen har rationaliserats och sekulariserats.<sup>45</sup> Före denna avförtrollning var de tidigmoderna övernaturliga och vidskepliga föreställningarna inbäddade i grundförståelsen av världen. Det som urskilde trolldomen var dess syften, och varifrån dess makt kom. Medan vidskepelser var en del av vardagen så kunde signeri och lövjeri i syfte att skada andra, eller trolldom, djävulsförbund, förgöring och blåkullafärder, åtalas just för sina samhällsomstörtande krafter.<sup>46</sup>

Linda Oja menar att överheten under tidigmodern tid såg trolldom som ett hot mot den religiösa auktoriteten. Hon visar hur statens och kyrkans syn på magin var att den drog sin kraft från djävulen. Samtidigt fanns en spridd föreställning bland allmogen som gjorde skillnad på skadlig och hjälpsamt magi. Den skadliga magin var givetvis ett problem, men magi vars syfte var att hela, bota och hjälpa ansågs inte farlig.<sup>47</sup> Varifrån denna magi troddes dra sin styrka varierade över tid. Medan överheten tidvis och under 1600-talets gång alltmer envist insisterade på att den var ett förbund med djävulen florerade andra föreställningar bland allmogen.

När det kommer i synnerhet till kroppsdelar och blod från galgbacken resonerar Sandén att deras kraft kom från en föreställning om själens kvardröjande i det kroppsliga. Genom att beröra och använda blod och händer kunde den livsenergi som fortfarande fanns nedlagd i en sönderhackad

45 I det begreppet tar historikern Göran Malmstedt avstamp i sin undersökning av de bohusslänska häxprocesserna, Göran Malmstedt, *En förtrollad värld. Förmoderna föreställningar och bohusslänska trolldomsprocesser 1669–1672*, Lund 2018.

46 Ankarloo 1972, s. 35; Sörlin 1998, s. 27.

47 Oja 1999, s. 284–287.

lekamen komma brukaren till del.<sup>48</sup> Sandéns tankar om tjuvhändernas funktion ligger i linje med historikern Jacqueline van Gents förklaring av kroppens livskraft.<sup>49</sup> Man kan karaktärisera deras ansats som ett sätt att förstå synen på kroppen och dess kraft under 1600-talet ur ett perspektiv, där de förmoderna föreställningarna ordnas i ett logiskt tankesystem där reglerna är annorlunda men ändå på något vis mekaniskt avkodningsbara.

Hagberg beskriver istället dödbenens verkan som kopplad till den döde personens vilja. De kunde bota genom att dödbenen var så rysliga att de skrämde bort det onda, men kunde också skydda eftersom den döde ville ha tillbaka sina ben, och benen skulle inte komma tillbaka om den som lånat dem från kyrkogården för illa.<sup>50</sup>

Tjuvhänderna i öltunnorna, och annat bruk av den avrättades kropp, har alltså förklarats med att det var den kvarvarande livsenergin i den döde som kunde överföras, från den avrättade kroppen till andra. Genom att på så vis tillskansa sig den kvardröjande livsenergin i den döda kroppen kunde olika typer av välgörande verkan uppstå. Som vi har sett ovan så är det inte en tillfredsställande förklaring av bruket under Vasatiden. Omgivningens förfäran och misstänksamhet i kombination med stigmatiseringen runt brukaren av sådana kroppsdelar rimmar illa med någon form av välgörande verkan. Typiskt nog verkar också dessa förklaringsmodeller, av den avrättade kroppens medicinskt välgörande förmågor, framför allt kunna beläggas till 1700-talet. I stället för det något mekaniskt avförtrollade magisk-medicinska tänkandet om den avrättade kroppens kvardröjande livskraft framförs här ett annat sätt att förstå magisk verkan. Om vi ska förstå föreställningar och kropp, trolldom och magi utifrån ett förtrollat perspektiv så innebär det att vi inte bör söka efter de logiska sambanden mellan varför en viss handling får en viss effekt. Istället får vi vända oss till andra tankesystem. Jag vill framkasta en annan förklaring till dödbenens verkan, inspirerat av etnologen Per-Anders Östlings syn på det förtrollade tänkandet, som i sin tur lutar sig mot Walter Ong och Edmund Leach.<sup>51</sup>

Walter Ong menar att det finns avgörande skillnader i hur människor som lever i litterata samhällen tänker och resonerar visavi människor som lever i icke-litterata samhällen. Själva texten konstruerar vårt sätt att tänka och förstå orsakssamband. Det muntliga tänkandet är istället mer

48 Sandén 2016, s. 215–219.

49 Van Gent 2009, s. 91.

50 Hagberg 2015, s. 646–647.

51 Per-Anders Östling, *Blåkulla, magi och trolldomsprocesser. En folkloristisk studie av folkliga trosföreställningar och av trolldoms-processerna inom Svea Hovrätts jurisdiktion 1597–1720*, Uppsala 2002, s. 47–55.

konkret och associativt.<sup>52</sup> I ett sådant associativt tänkande kan trolldomen förstås som verkandes genom två mekanismer: metonymin och metaforen. Begreppen används av socialantropologen Edmund Leach. Meningen är att metonymin är föreställningen om att ett ting kan innehålla en potent del som överensstämmer med föremålet det är taget från. En hårlock från en person kan exempelvis användas för att påverka personen som hårlocken tillhört. Eller en hand från en tjuv. Metaforen utgår å andra sidan från en likhet med det man söker påverka. Denna likhet behöver inte vara direkt, utan kan vara associativ, men den åverkan man gör på metaforen får en åverkan på den tilltänkta mottagaren.<sup>53</sup> Tillhagen nämner ett sådant bruk av dödben, där en man hämtar en bit ben från kyrkogården, mal sönder det och syr in i rocken på en annan. Mannen som fått dödbenet insytt i sin rock skulle sedan långsamt vittra sönder just som dödbenet i rocken.<sup>54</sup>

Den åverkan de gjorde var enligt Östling ofta riktad mot andras håg eller lycka. Östling menar att det gamla bondesamhällets föreställningar om lycka, kraft och välgång var att dessa var en ändlig resurs. Den som bättrade på sin lycka, som i fiskelycka eller mjölklycka, gjorde det på bekostnad av någon annan. Trolldomen var därför ett nollsummespel där den magikunnige manipulerade välgången och styrde den från en person till en annan.<sup>55</sup>

Om användandet av ting från galgbacken förstås som metonymier och metaforer för andra ting väcker det frågan: vad användes de till? Agerade de som representanter för tjuven, i ett metonymiskt tänkande, eller som metaforer? Och på vilket sätt verkade de för att vända riktningen på lyckan och människors håg?

Intrycket av att det skulle röra sig om en sorts tagande av lycka eller håg förstärks av ett par fall där syftet med tingen från galgbacken framstår som något klarare: Anna från Aspön som sålde hö på torget uppgav att hon skulle använda hängsnaran från galgbacken till att knyta runt sina säckar för att snabbare få sina varor sålda,<sup>56</sup> drängen Thomas, som varit i galgen under söndagspredikan och stulit ben, att han fått höra att de skulle ge tur i spel.<sup>57</sup> För både Anna och Thomas verkar syftet ha varit att få mer framgång och pengar genom hängsnaran och benen från galgbacken.

I ett annat fall – som visserligen inte handlar om avhuggna kroppsdelar

52 Walter J. Ong, *Muntlig och skriftlig kultur. Teknologiseringen av ordet*, Göteborg 1999, s. 44–45, 69, 89.

53 Edmund Leach, *Culture and Communication. The Logic by which Symbols are Connected. An Introduction to the Use of Structuralist Analysis in Social Anthropology*, Cambridge 1976, s. 14–30.

54 Tillhagen 1958, s. 65.

55 Östling 2002, s. 92; Van Gent 2009, s. 73.

56 Stockholms stads tänkeböcker från år 1592 D.4, 1601–1602, s. 242–243.

57 Stockholms stads tänkeböcker från år 1592 D.11, 1619, s. 130.

men väl delar av mästermannens arbetsredskap – framträder metaforen tydligt som verkande förklaring. 1597 anklagas en Geska, som i protokollen ibland omnämns som Hor-Geska, för att vara trollkona, ha varit på Blåkulla och för att på olika vis ha bedrivit och undervisat i trolldomskonster. I ett fall talade hon med en hustru, vars flicka brukade ”stjåla och göra illa”. Geska rådde henne då till att ”taga 3 par bödelsris, som en man och en kvinna hade varit slagna med vid stupen, med dessa ris skulle hon slå flickan med över händerna, och säga så, i namn faders, sons, och den heliga andens amen”.<sup>58</sup> Detta sade Geska inför rätten att hon hade lärt sig i Danmark där hon var född och att ”hon visste där intet ont med”.<sup>59</sup> Den ritual Geska föreslog framstår som en parafras eller metafor av bödelns bestraffning av brottslingar, där riset som bödeln använt för att straffa blir som en sorts svamp, som genom piskandet kan fånga upp, eller driva ut, det oönskade beteendet. Talande nog verkar inte detta bruk av riset vara att betrakta som trolldom; Geska menade i alla fall att det inte gjorde det.

Ett sådant synsätt skulle också kunna förklara uppståndelsen över dödbenen i öltunnorna under 1500- och 1600-talen. Det kan helt enkelt ha handlat om ett sätt att trolla hågen av sina gäster. Men källmaterialet är fåordigt. Det enda som står helt klart är att bruket av tjuvhänder sågs som skadligt och hotfullt.

## Om dödben och ära

Folk blev bestörta när dödben eller annat bruk av ting från galgbacken för trolldom kom inför rådhusrätten. Det antyder att det var ett bruk som inte var accepterat bland allmänheten. Snarare framstår det som en mycket smutsig hemlighet som vissa ägnade sig åt. Det var ärelöst.

Äran brukar hävdas vara central för det tidigmoderna samhället. Att ha ära innebar att bete sig ärligt, att vara trovärdig och någon att lita på. Stingslighet och snarstuckenhet inför anklagelser om att vara hora, tjuv eller skälm ska ha kommit sig av att äran var så viktig för en persons samhörighet och ställning i samhället. En ifrågasatt ära var tvungen att försvaras, på plats eller inför rätta.<sup>60</sup>

De som anklagades för att ha använt galgflisor, rep, ben eller tjuvfingrar var alla personer vars ära redan var ifrågasatt eller förlorad. Geska, som anklagades för Blåkullafärder och för att ha rekommenderat att använda

58 Stockholms stads tänkeböcker från år 1592 D.2, 1596–1599, s. 166.

59 Stockholms stads tänkeböcker från år 1592 D.2, 1596–1599, s. 167.

60 Marie Lindstedt Cronberg, ”Heder och ära i tidigmodern tid”, i *Förmoderna livshållningar. Dygder, värden och kunskapsvägar från antiken till upplysningen*, Marie Lindstedt Cronberg & Catharina Stenqvist (red.) Lund 2008, s. 127–129; Borenberg 2020b.

bödelstriset mot en piga hölls för trollkona, och Anna som använde repet från galgbacken kring sina säckar kallades kona, ett tillmäle som vanligtvis användes nedsättande.<sup>61</sup> Mikael som skar ut ister ur ryggen på hängd tjuv, var dräng åt en av bödlarna, och som sådan redan i samhällets utkant.<sup>62</sup> Likaså Tjuv-Kajsa, som var bödelns kona (i bemärkelsen partner eller piga).<sup>63</sup> Drängen Thomas som tagit ben för att få tur i spel, och släppts lös igen, var kanske inte vanärad men hade åtminstone ännu inte uppnått en samhällsposition där han hade ära att försvara.<sup>64</sup>

Likaså framstår de två husbönderna som förekommer i undersökningen, David Ungermann och Måns Köttmånglare, som män vars ära var grundligen ifrågasatt, en ära de sökte återupprätta inför rätten, dit de kom för att döma dem som spred rykten för förtal. En förlorad ära för en husbonde kunde betyda sämre tillgång till tjänstefolk, sämre affärer och förlorad skrågemenskap – som i fallet med David Ungermann. Men Måns och David var husbönder vars ära var ifrågasatt även utan tjuvhandsanklagelserna.

I David Ungermanns fall var han redan nekad inträde av krukmakar-ämbetet för att han levde i en utomäktenskaplig relation, för att han skulle ha dräpt eller mördat en annan och för att han olovligen ska ha lämnat sin tjänst vid sitt regemente. Oavsett anklagelsernas sanningshalt är det tydligt att Davids tilltänkta skråbröder inte ville ha med honom att göra.

Likaså Måns. Redan 1633 hade det framförts klagomål i rätten om att han var en störande granne och att han underlåtit att betala accisavgiften för sin näring.<sup>65</sup> I vittnesmålen kring tjuvhanden framkommer det även en allmän bild av oordning i hans hushåll: drängen Peder vittnade om att matmodern lockat honom till att spela kort och dricka några kannor öl. När matmodern vann målet menade hon att drängen skulle betala för de sju kannor öl hon drack.<sup>66</sup> Husbonde och matmor ska också ha slagit drängen – enligt honom med en yxhammare. Dessutom anklagades Måns för att olovligen ha rekryterat andras tjänstehjon, ett brott mot stadslagens bestämmelser om hur man fick rekrytera drängar och pigor. Kort sagt verkar mycket ha varit besvärligt i Måns Köttmånglares hushåll.

Historikern Erling Sandmo har framkastat att äran i stor utsträckning handlade om att förhålla sig rätt till olika former av tabu. Den som

61 Geska, eller "hor-Geska": Stockholms stads tänkeböcker från år 1592 D.2, 1596–1599, s. 165–167; Anna som kona: Stockholms stads tänkeböcker från år 1592 D.4, 1601–1602, s. 242–243.

62 Stockholms stads tänkeböcker från år 1592 D.4, 1601–1602, s. 242–243.

63 Stockholms stadsböcker från äldre tid, Ser. 2. N.F.:6, 1578–1583, s. 392.

64 Stockholms stads tänkeböcker från år 1592 D.11, 1619, s. 130.

65 Stockholms stads tänkeböcker från år 1592 D.18, 1629, s. 70; D.19, 1630, s. 155; D.21, 1633, s. 158,

66 Stockholms stads tänkeböcker från år 1592 D.22, 1634, s. 123.

smutskastades och stöttes ut var ofta den som inte höll sig på rätt sida om gränsen av det förbjudna, den som var gränsöverskridande och okontrollerad.<sup>67</sup> Dödben och andra ting från galgbacken tycks alltså inte ha passerat sig för ärliga kvinnor och män. Kanske för att det utgjorde ett möte mellan två olika tabufenomen: dels utgjorde trolldomsutövning i sig ett tabu, dels innebar det samröre med bödeln och avrättades kroppar.<sup>68</sup>

Att det var just de vanärade som anklagades kan ses som ett tecken på att dessa var människor man vågade sprida sådant förtal om. Men en rimligare förklaring är att det var just människor med ifrågasatt ära som hade marginalerna att tillgripa skumraskmetoder – deras samhällsställning var redan dålig och därför fanns inte lika mycket att förlora på att gå utanför de sociala ramarna. Det kan också ha varit så att människor som var kända för ett gränslöst och stötande beteende var lättare att misstänka för andra övertramp.

Vissa av dem erkände också vad de har gjort. Rackardrängen Mikael, konan Anna, trollkonan Geska och drängen Thomas erkänner utan omsvep att de varit vid galgbacken eller att de (i Geskas fall) har kunskap och erfarenhet av sådana metoder.<sup>69</sup> Andra, som Agnes, David och Måns (tillsammans med hans dräng och piga), nekar till anklagelserna.

Hur skamlig en sådan här anklagelse faktiskt var visas i fallen med Måns och David. I Måns Köttmånglares hushåll berättar drängen Peder, som ska ha varit den som hämtat tjuvhanden, hur det ryktet gör att han blir hånad av andra drängar vart han än går.<sup>70</sup> I David Ungermanns fall berättas om hur ett tjuvfinger ska ha hittats liggande på en mur av en pojke i tjänst hos en annan krukmakare. När pojken kom hem med tummen ska krukmakaren ha skällt på pojken och sagt åt honom att lägga tillbaka den där han fann den.<sup>71</sup> På ett liknande sätt förklarar en mästervsven som var anklagad för att ha haft en annan tumme att det "var en knota, visste aldrig vad det var",<sup>72</sup> kanske som ett sätt att distansera sig från innehavet.

Ofta fanns det också tjänstefolk, en mästerman eller någon annan som fungerade som införskaffare eller förmedlare av dessa tummar, ben och ting från galgbacken. En husbonde verkar inte ha gått dit på egen hand.<sup>73</sup> En

67 Erling Sandmo, *Voldssamfunnets undergang. Om disiplineringen av Norge på 1600-tallet*, Oslo 1999, s. 110–122.

68 Östling 2002, s. 50–51, resonerar också kring hur det magiska kan kopplas till föreställningar kring tabu.

69 Geska: Stockholms stads tänkeböcker från år 1592 D.2, 1596–1599, s. 167; Thomas: Stockholms stads tänkeböcker från år 1592 D.11, 1619, s. 130.

70 Stockholms stads tänkeböcker från år 1592 D.22, 1634, s. 123.

71 Stockholms stads tänkeböcker från år 1592 D.22, 1634, s. 15.

72 Stockholms stads tänkeböcker från år 1592 D.22, 1634, s. 99.

73 Vilket i och för sig också beror på att den här typen av arbetsuppgifter, som att hämta, leverera och gå ärenden, oftast föll på tjänstehjonens lott, Borenberg 2020a, s. 124–128.

given källa var såklart bödeln, mästermannen. När dragarhustrun Agnes åklagades för trolldom 1583 var det från bödelns kona Tjuv-Kajsa som hon skulle ha fått ben och askan från galgen att gräva ned under öltunnan. Tjuv-Kajsa skulle också ha lämnat sådant till andra hushåll i staden.<sup>74</sup> Även Mikael Grönwald var utsänd av bödeln till galgbacken när han karvade ur ben och ryggmärg ur en hängd tjuv. När han greps uppgav han för rätten att han gjort detta på uppdrag av den svenska bödeln och att den som beställt kroppsdelarna var en hovman, som Mikael inte kände själv. Han visste heller inte till vad de skulle användas. Huruvida bödeln själv blev straffad för inblandning i dessa fall är inte helt klart. I det första fallet finns inte upplösningen noterad i tänkeböckerna. I det andra erbjuds Mikael att bli stadens nya bödel, vilket kan tyckas antyda att något kommer att hända med den gamle, men det skrivs inte uttryckligen ut.<sup>75</sup>

Forskningen har som sagt ofta understrukit att äran var viktig för en persons anseende, att den kunde manifesteras sig i en förmåga att förhålla sig till olika samhälleliga tabun, och att både bödeln som karaktär och användande av magi utgjorde tabun.<sup>76</sup> Människors avståndstaganden från bruket av dödben skulle därför kunna förstås som ett avståndstagande från människor som bryter tabun. Likaledes skulle husböndernas anlitande av sitt tjänstefolk, alternativt anlitande av bödeln eller hans medhjälpare, för att skaffa sig ben, händer och andra ting från galgbacken kunna ses som ett sätt att upprätta en barriär mellan sig själv och den tabubrytande handlingen. Och kanske var det också så att magin fick något av sin kraft utifrån det tabubelagda, att det mörka och förbjudna gav en nimbus av potens och mystik, en nimbus som förhöjde träflisorna från galgen till mer än bara träflisor.

Men som visats ovan så kan också dödbenen ha varit direkt farliga för andra människors lycka, håg och välgång. Om bödeln hade tillgång till ting som kunde användas för sådan magi, då är det väl knappast konstigt att människor reagerade med misstanke på allt samröre med honom? Om kroppsdelar, ben och ting från galgbacken kunde användas för att skada andra, vinna framgång på andras bekostnad, då var det väl helt rimligt att se med motvilja på den som gick dit när andra var på högmässan? Aversionen mot bödeln, galgbacken och tjuvhandsbrukare kan därför vara grundad i föreställningar om tabu och ära, men behöver inte vara det. De kan också förstås som den skepsis som finns i ett kollektivistiskt samhälle mot varje person som försöker sko sig, eller störa och bryta den allmänna ordningen.

74 Stockholms stadsböcker från äldre tid, Ser. 2. N.F.:6, 1578–1583, s. 392.

75 Stockholms stads tänkeböcker från år 1592 D.4, 1601–1602, s. 242–243.

76 Sandmo 1999, s. 110–122; Lindstedt Cronberg 2008, s. 127–129.

## Slutsatser

Bruket av dödben är underligt frånvarande i trolldomsforskningen i Sverige. De breda historiska studierna över trolldom i det tidigmoderna Sverige utelämnar i regel bruket av dödben, eller ägnar det en ganska begränsad uppmärksamhet. Det innebär långt ifrån att bruket är onämnt, men det förekommer snarast i medicinhistorisk forskning eller inom etnologin, snarare än inom den rika svenska trolldomsforskningen. I den här artikeln har jag därför velat introducera bruket av dödben i en tidigmodern trolldomskontext och söka en ny förklaring av deras bruk.

Troligtvis var bruket av dödben brottsligt. I de fall där människor togs på bar gärning med dödben utdömdes i regel ganska stränga straff. Det är också troligt att bruket av dödben ansågs vara en typ av trolldom som inverkade skadligt på omgivningen. När det ryktades om att hushåll hade tjuvtummar i öltunnan så undvek man att dricka av den ölen. Kanske var det utifrån föreställningar om en ändlig lycka. Som när dödben användes för att öka turen i spel. Om en person skulle ha tur krävdes det också att någon annan skulle ha otur.

Dessutom ansågs bruket av dödben vara skamligt. Måns dräng Peder berättade att andra drängar retade honom när det ryktas att han ska blivit instruerad till att hämta en tjuvtumme åt sin husbonde, och de husbönder som anklagas för att bruka dödben försvarar sig frenetiskt i rätten. Även om det förekommer tal om att adelsfruar skulle låtit lägga tjuvhänder under öltunnor så har bruket av dessa en mycket stark koppling till ärelöshet. Det var inte något folk med gott anseende ägnade sig åt. Man kan förklara det som att det var de som saknade ära som kunde bli anklagade för ett sådant bruk, men mer troligt är att det sågs som ärelöst och tabubrytande i sig. Kunskapen om bruket av kroppsdelar från galgbacken, men också tillgången till dem, verkar i hög utsträckning ha varit beroende av mästermannen och människor i hans närhet. Mästermannen har själv setts som en ärelös figur, vilket möjligtvis också gjorde att en viss tabuförtätad energi omgav hans gestalt. Men att denna tabuenergi smittade av sig på omgivningen är inte så underligt om de souvenirer han förmedlade till människor möjliggjorde illdåd mot andra. Att det var förknippat med förlust av ära och anseende att ses umgås med bödeln får därmed en möjlig praktisk förklaring, som i och för sig inte utesluter att det även fanns andra skäl till att hålla avstånd från honom.

Men kan det vara så att det endast var det skadliga bruket av dödben som kom upp på rådstugan, alltså att det rättsliga materialet till sin natur osynliggör alla de accepterade och vänligt sinnade trollerier med dödben? Jag håller det för osannolikt. Det förekommer bruk av dödben i fallsam-

lingen som skulle ha kunnat uppfattas som oskyldiga, som att knyta rep kring säckar för bättre försäljning eller benstumpar för tur i spel. De som ertappas med detta bruk straffas ändå. Att det skulle ha förekommit ett tolererat bruk av dödbenstrolldom vid sidan av det som förekommer i det rättsliga materialet framstår därför som osannolikt.

Tidigare tolkningar har varit att dödbenen användes för välgörande ändamål, för att bota sjukdomar eller för att göra ölet bättre. I den här artikeln har jag velat demonstrera att det inte är en tillfredsställande tolkning.

Visserligen är det ofta svårt att helt utröna vilken funktion kroppsdelarna hade, rådhusrättens protokoll är ibland fåordiga och svävande om deras syften, men det är rimligt att utgå ifrån att det rörde sig om ett bruk som var avsett att skada andra: upptäckt och rykten om tjuvhänder verkar ha upprört omgivningen djupt och varit förknippat med vanära och tabu. I den enda konkreta domen där brottet formuleras är det också just förgöring, alltså skadande magi, som är rättens rubricering.

Owen och Matteoni hävdar att kroppsdelarna fick sin verkan från en sorts kvardröjande livskraft i den döde, som på så vis kunde verka helande och stärkande.<sup>77</sup> Hagberg poängterar att det var den döde själv som skrämdes och skyddade sina ben. I den här studien har kraften även undersökts utifrån metaforen och metonymin. I ett sådant perspektiv kan man tala om att användandet av kroppsdelar och ting från galgbacken får sin kraft ur en metaforisk bild. Tjuvhanden som läggs i eller under tunnan kan ses som en sorts tagande, och det rimmar bättre med omgivningens reaktioner och förfäran. I synnerhet om man betraktar föreställningar om lycka under tidigmodern tid som en ändlig resurs: den som besvärjer sitt öl och på så vis vinner framgång gör det genom att stjäla lycka och framgång av andra.

Owens och Matteonis ansats är främst att visa på hur bruket av blod, märm och kroppsdelar från avrättade var en medicinsk praktik under 1700- och 1800-talen, ofta förbisedd men ändå under en period förenlig med medicinvetenskapens utveckling. Det är inte en teori som ifrågasätts här. Men det bruk av dödben som förekommer i min fallsamling från Vasatiden verkar inte haft något med läkekonst att göra.

<sup>77</sup> Matteoni 2016, s. 199.

## Summary

### The Corpses of Criminals and Harmful Magic in Early Modern Stockholm

The use of body parts and other artifacts taken from the gallows for magical purposes was a recurring phenomenon in the early modern period, even up until the late 19th century. While often disregarded as superstition, this phenomenon is in this text specifically analyzed as a form of magic – what it was used for, where it got its power and who used it. The sources originate from the town court records of Stockholm in the latter half of the 16th century and the first half of the 17th century. However, it is highly likely that this practice was widespread throughout Sweden.

Previous research states that parts of the bodies taken from the gallows were used for their potent and beneficial purposes – they were used to cure diseases or were put in beer kegs to make the beer stronger. According to the author, this does not offer a satisfactory explanation. While it is admittedly often difficult to fully ascertain exactly which function the corpses served – the town court records are sometimes vague in this regard – it is reasonable to assume that the uses were intended to harm others in some way. The discovery of and rumors about the use of body parts seem to have deeply upset the people in the vicinity of the user and to have been associated with infamy and taboo. In the only concrete sentence in which this crime is named, it is considered destruction, or harmful magic.

Previous research argues that the potency of the body parts was derived from a kind of lingering life force, still active in the dead body, which could have a healing effect on its user. In this study, the uses of body parts have instead been analyzed as metaphors, where using the hands of executed thieves is done to steal happiness and success from others.

While previous research often locates the uses of the criminal's body for medicinal purposes to the 18th century and onwards, this study does not necessarily contradict these findings. It does, however, argue that the uses of the criminal's body in the 18th century and onwards might have differed from its uses during the 16th and 17th centuries.

*Keywords:* corpses of criminals, magic, superstition, executioner, curses